

ОРИГІНАЛЬНЕ ПИСЬМЕНСТВО XII—XIII В.
ДРУЖИННА ПОВІСТЬ

Микола Павлович Дашкевич (1852—1908), видатний київський філолог-славіст, із 1907 р.—академік Петербурзької АН, займався й дружинною поезією Київської Русі. Можна здогадуватись, що для Грушевського деякі з думок старшого колеги були стимулюючими.

Повісті Київського літопису. Київський літопис як збірник

Кілька десятків сторінок, присвячених Грушевським Київському літопису,— одне з найкращих досліджень цієї пам'ятки, поки що, на жаль, належним чином не оцінене. Його своєрідність обумовлено, зокрема, оригінальністю задуму автора: досліджуючи літопис як цілісний історичний твір, він водночас намагається виділити в його структурі та розглянути як самостійні, внутрішньо замкнуті художні твори—так звані дружинні повісті.

Думку Грушевського про те, що «з літературного боку» Київський літопис не має великої цінності, бо являє собою механічну компіляцію різного матеріалу, поки що не спростовано. Хоча І. П. Єрьомін і назвав свою працю 1949 р. «Киевская летопись как памятник литературы» (ТОДРЛ. 1949. Т. 7. С. 67—97. Передруковано: *Еремич И. П.* Литература Древней Руси. М., 1966. С. 98—131), але саме як цілісну літературну пам'ятку її не розглядав; серед названих тут «внутрішніх» жанрів літописної оповіді лише у двох («оповідання» та «повість») є елементи художності.

Питання про походження, склад та межі Київського літопису й в наш час не знайшли загальноприйнятого вирішення. Реферат текстологічних концепцій М. Д. Присьолкова, В. Т. Пашуто див. в зазначеній вище праці О. П. Лихачової (с. 237—238).

«Передступна філологічна робота» над Київським літописом, до якої закликає Грушевський, далека від закінчення й зараз. Певними кроками на цьому шляху можна вважати згадану вище працю І. П. Єрьоміна, а також присвячені Київському літопису сторінки монографії Б. О. Рибаківа «Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве» (М., 1972). Дослідник розглядає в ній історію вивчення «Київського літописного зводу» XII ст. (с. 7—15) та послідовно, застосовуючи й деякі методи філологічного аналізу, атрибує окремі його частини гіпотетичним літописцям Полікарпу (с. 36—59), ігумену Мойсею (с. 60—72), невідомому «Галичанинові» (с. 147—161), в якому згодом розпізнає відомого з літопису «книжника Тимофія» (с. 161—172), та ін. Щоправда, наукове значення проведеного істориком дослідження великою мірою знецінюється його «телеологічним», так би мовити, характером: аналіз складу Київського літопису потрібний

Б. О. Рибаків лише для того, щоб виділити в ньому деякі фрагменти, на матеріалі яких можна запропонувати реконструкцію літопису, що не дійшов до нас, і атрабувати цей гіпотетичний літопис київському боярину Петру Бориславичу, якого він вважає автором «Слова о полку Ігоревім» (с. 184—515).

Лінгвістичному аналізу Київського літопису присвятила цикл статей В. Ю. Франчук, матеріал яких використала у своїй книжці «Киевская летопись: Состав и источники в лингвистическом освещении» (К., 1986). Шукаючи в мові літопису аргументи на користь гіпотези Б. О. Рибаків і не досягши на цьому шляху помітного успіху, дослідниці робить і самостійні цікаві спостереження над використанням в структурі літопису «дипломатичних документів» — послань, «хрестних грамот» та ін. (с. 109—157).

Традицію виділення розповіді про події 1146—1154 рр. в окрему «повідь» було започатковано ще в 1878 р. київським дослідником І. П. Хрушовим: *Хрушов И. О древнерусских летописных повестях и сказаниях XI—XII столетия*. К., 1878. С. 181. Після Грушевського її підтримала В. П. Адрианова-Перетц (*Адрианова-Перетц В. П. Областные летописные своды XI—начала XIII века // История русской литературы: В 10 т. М.; Л., 1941. Т. 1. С. 312*). Д. С. Лихачов побачив у цьому гіпотетичному творі «одну з типових повістей про політичні злочини князів»: *Лихачев Д. С. Русские летописи...* С. 226—241. У свою чергу, Б. О. Рибаків розглядає відповідні сторінки Київського літопису як фрагменти літопису «Мстиславова племені», який, за його гіпотезою, був створений літописцем та поетом Петром Бориславичем: *Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве»*. С. 277—392.

«Слово на збудування видубецького муру», до художньої цінності якого Грушевський поставився так суворо, привернуло увагу сучасних дослідників. Ю. К. Бегунов присвятив йому монографічну розвідку, що містить огляд історії вивчення твору, ретельне текстологічне, естетичне та компаративне дослідження його та спробу «реконструкції» авторського тексту: *Бегунов Ю. К. Речь Моисея Выдубецкого как памятник торжественного красноречия XII в. // ТОДРЛ. 1974. Т. 28. С. 60—76*. Маємо й загальний історико-літературний нарис: *Боровський Я. Є. «Похвальне слово» Мойсея. ігумена Видубецького монастиря // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI—XVIII ст. К., 1981. С. 54—58*.

Традиція атрибуції згаданого «Слова», а також і всієї відповідної частини Київського літопису ігумену видубецькому Мойсею йде від К. М. Бестужева-Рюміна (*Бестужев-Рюмин К. Н. О составе русских летописей до конца XIV в. С. 78—115*) та Д. І. Гловайського (*Гловайский Д. История России*. М., 1876. Т. 1. С. 100—167). М. Д. Присьолов спробував установити ідеологічні та стилістичні ознаки літературної манери Мойсея (*Присьолов М. Д. История русского летописания XI—XV вв. Л., 1940. С. 48*), таке ж завдання ставив перед собою й Б. О. Рибаків (*Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве»*. С. 60).

Між тим, як зазначає Грушевський, «автор похвали виразно відокремлює його (Мойсея.— С. Р.) від себе». До цього можна додати, що автор пише про ігумена Мойсея від третьої особи, в той час як розповідь про себе від третьої особи для давньоруських книжників не характерна (див., наприклад, «автобіографію» Володимира Мономаха).

В тексті розділу є посилання, окрім вже зазначених, і на такі праці: *Костомаров Н. Н.* Лекции по русской истории: Вступ. лекция и летописи. СПб., 1862; *Шахматов А. А.* Общерусские летописные своды XIV и XV в. // ЖМНП. 1900. Сентябрь. С. 90—176. Ноябрь. С. 135—200; 1901. Ноябрь. С. 53—80; *Его же.* Исследование о Радзивилловской или Кенигсбергской летописи // Радзивилловская или Кенигсбергская летопись: Статьи о тексте и миниатюрах рукописи. СПб., 1902. Т. 2 С. 18—114; *Его же.* Нестор-летописец // ЗНТШ. 1913. Т. 117—118. С. 31—53.

Терміни бароко, рококо, ренесанс в тексті розділу вжито в значенні переносному.

Повість про Ізяслава

З оцінкою «Повісті про Ізяслава» як «найкращого повістєвого твору нашої старої літератури» погодитись важко — хоча б тому, що твір цей виділений в складі літопису цілком гіпотетично.

Міркування Грушевського про спадкоємні зв'язки між дружинною мораллю епохи Київської та моральним кодексом «народного лицарства» запорозьких козаків являють собою одне з плідних вторгнень дослідника до царини соціальної психології. Сама ж реконструкція дружинної моралі XII ст. має багато спільного з пізнішими розробками цього питання Д. С. Лихачовим (*Лихачев Д. С.* «Слово о полку Игореве» и культура его времени. 2-е изд... С. 113—118) та Ю. М. Лотманом (*Лотман Ю. М.* Об оппозиции «честь»—«слава» в светских текстах Киевского периода // Учен. зап. Тарт. ун-та. 1967. Вып. 198. С. 100—112).

Інші дружинні повісті XII в.

Розділ цей Грушевський починає з «оповідань про Всеволода Ольговича». Цікаву характеристику літописця цього князя знаходимо в працях Б. О. Рыбакова. Окрім застосування церковного календаря, «бухгалтерського нахилу» та любові до церковної фразеології, дослідник відзначає його «сіверську» вимову (практично йдеться про заміну «в» на «у»); знаходимо тут і спробу атрибуції цієї частини печерському ігумену Іполікарпу: *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. М., 1963. С. 307—311; *Его же.* Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве» С. 36—59.

Аналізуючи «повість про другий конфлікт київських князів з Андрієм» в 1172—1173 рр., Грушевський, як на нашу думку, йде на певну модернізацію, бо свідомо переносить до XII ст. колізію між «українською державністю» та «великоруським абсолютизмом пізніших часів». В усякому разі, німецький історик Е. Хурвітц доводить, що «міф» про Андрія Боголюбського як «прототипа московських царів» поступово складався вже в історіографії Московської держави й не мав реальної бази в історичній дійсності. Вона акцентує, що князь Андрій «діяв на кшталт інших київських князів»: *Hurwitz Ellen S.* Prince Andrej Bogoljubskij: The Man and The Myth. Firenze, 1980. P. 2—6; 21; 62; 85.

Грушевський висловлює думку, що «повість» про смерть Андрія Боголюбського та події на Суздальщині «покрила при редакції літопису оповідання про київські події». В наш час Б. О. Рыбаков дуже переконливо, як на наш погляд, доводить, ще варіант «Повісті про убиеніє Андрія Боголюбського», який знаходиться в Київському літописі, був написаний киянином і для киян: *Рыбаков Б. А.* Русские летописцы и

автор «Слова о полку Игореве» С. 79—38. Він докладно аргументує здогадку К. М. Бестужева-Рюміна (*Бестужев-Рюмин К. Н. О составе русских летописей до конца XIV в. С. 105—107*) щодо автора цієї «повіді» — однієї з дійових осіб її Кузмища Киянина (с. 83—104). Історик доходить висновку, що він був «головним декоратором златокованих храмів Андрія» (с. 109); на жаль, ця гіпотеза подала на матеріалі лише самої «повіді». В той же час Б. О. Рибаків відзначає, що діалектні риси «повіді» свідчать на користь «південноруського походження її автора, але не стільки київського, скільки чернігово-сіверського» (с. 85). Остання деталь додає кредиту іншій атрибуції «повіді», що була запропонована М. М. Вороніним, який теж бачить в авторі її «південноруса», але це у нього не Кузмище Киянин, а піп Микула, який буцімто записав розповідь цього загадкового Кузьми: *Воронин Н. Н. Повесть об убийстве Андрея Суздальского и ее автор // История СССР. 1963. № 3. С. 83—87.*

На думку Грушевського, плач «землі Новгородської» є типовим «українським дружинним плачем» і лише вкладений літописцем «в уста новгородців». Гадаю, що південноруський літописець передав тут книжною мовою реальний зміст плачу новгородських бояр. Справа в тому, що деякі мотиви цього плачу є в розповіді про похорон Олександра Невського у Житії, а його структура відтворюється в російському початку XVII ст.— «Писанин о представлении и о погребении князя Михаила Скопина-Шуйского».

Літописний «повіді» про похід на половців Святославичів 1185 р. тепер присвячено велику літературу. Нагадаємо останнє видання: Літописні оповіді про похід князя Ігоря / Упоряд., текстолог. дослідження та пер. В. Ю. Франчук. К., 1988. С. 74—89 (текст за Іпатіївським списком Іпатіївського літопису); с. 176—189 (його переклад на сучасну українську мову); с. 90—106 (текст за Хлебниковським списком Іпатіївського літопису). Про сучасний стан питання зв'язків цієї повісті зі «Словом о полку Ігоревім» див. вище.

Останки дружинних повістей з першої чверті XIII в.

Повість про битву на Калці в останні десятиріччя не раз привертала увагу дослідників. Технологічне вивчення усіх її версій провів Дж. Феннел (*Fennell J. The Tatar Invasion of 1223: Source Problems // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. Berlin, 1980. Bd. 27. P. 18—31*). Що ж до версії твору в Іпатіївському літописі, реконструкцію якого подає Грушевський, то думки про її походження дуже розійшлися. Галицьке (або волинське) її походження не виключав Л. В. Черепнін (*Черепнін Л. В. Летописец Даниила Галицкого // Ист. зап. 1941. Т. 12. С. 244—245*), доводив М. М. Тихомиров (*Тихомиров М. Н. Русская культура X—XVIII ст. М., 1968. С. 86—87*), а з іншою аргументацією — А. І. Генсьорський (*Генсьорський А. І. Галицько-волинський літопис: Процес складання, редакції і редактори. К., 1958. С. 19—20*), поєднував із впливом якогось із «ростовсько-суздальських зводів XIII ст.» Д. С. Лихачов: *Лихачев Д. С. Летописные известия об Александре Поповиче // ТОДРЛ. Т. 7. С. 23—24* (передруковано: *Лихачев Д. С. Исследования по древнерусской литературе. Л., 1986. С. 324—325*). Дж. Феннел в названій праці проводить думку про чернігівське джерело повісті, а О. В. Еммауський — про переяславське: *Эммауский А. В. Летописные известия о первом нашествии монголо-татар на Восточную Европу // Учен. зап. Кирова. пед. ин-та. 1958. Т. 1, вып. 17. С. 69—90.*

Що ж до версії Грушевського, то гадку про відбиття в літописі «сказання кнївського літописця» першим висловив І. І. Срезневський (*Срезневский И. И. Древние памятники русского письма и языка X—XIV вв.* 2-е изд. СПб., 1882. С. 98—99), а після Грушевського його гіпотезу про доповнення тут кнївської повісті додатками галицького походження розвинули та деталізували В. Т. Пашуто (*Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси.* М., 1950. С. 41—42) та В. К. Романов, автор найбільш докладного дослідження цього питання: *Романов В. К. Статья 1224 г. о битве при Калке Ипатьевской летописи // Летописи и хроники: 1980 г. М., 1981. С. 79—103.*

Видання «Повісті» — в складі видань Іпатієвського літопису. Див. також: *Білецький. Хрестоматія...* С. 90—100. Довідкова література: *Словарь XI—XIV...* С. 346—348.

РЕЛІГІЙНА ЛІТЕРАТУРА XII—XIII ВВ.

Церковне риторство і поезія. Клим Смолятич, Кирило Турівський, аноніми

Виступ Грушевського проти «звичайних гадок про повне й нероздільне панування церковності в нашій культурі» XII—XIII ст. має на увазі синтезуючі праці таких російських медієвістів, як І. Я. Порфір'єв або Є. Є. Голубинський. Психологічно він пояснюється, по-перше, багаторічним вивченням — як історико-джерелознавчим, так і літературознавчим — саме літописів; по-друге, постійним намаганням Грушевського розглядати явище давньої літератури в контексті усної словесності доби, як частку «словесної творчості в цілому. Взагалі ж до цієї і подібних до неї уваг Грушевського треба добре придивитися, коли постануть нові спроби створення теоретичної історії української літератури.

Розглядаючи літературну спадщину *Клима (Климент) Смолятича*, Грушевський користується такими виданнями: *Лопарев Хр. Послание митрополита Климента к смоленскому пресвитеру Фоме: Незданный памятник литературы XII в.* СПб., 1892 (ПДПИ, № 90); *Никольский Н. К. Материалы для истории древнерусской духовной письменности. I. К вопросу о незданном поучении Климента Смолятича // Изв. ОРЯС. 1897. Т. 2, кн. 1. С. 65—73; передруковано: Сб. ОРЯС. СПб., 1907. Т. 82, № 4. С. 95—103.*

Останнє видання безсумнівного твору *Клима Смолятича: Послание Климента Смолятича / Подгот. текста, пер., комент. В. В. Колесова // ПЛДР: XII в.* С. 282—289; 658—660 (з паралельним російським перекладом). Зараз *Климу Смолятичу* (кнївський митрополит в 1147—1155 рр., помер після 1164 р.) приписуються також частина відповідей на «Запитання Кирика» (на 21, 30, 38, 43 та 4-й пункт 101-го питання), «Поученіє у неділю всіх святих» за рукописом XV ст. та, зовсім вже принагідно, «Слово о любові Климово».

Сумнів Грушевського щодо смоленського походження *Клима* демонструє, що вже в XII ст. виникають біографічні ситуації, які так утруднюють розрізнення українських і білоруських письменників XVI—XVII ст. Див. про це, зокрема: *Огієнко І. Розмежування пам'яток українських від білоруських.* Жовква, 1934. На нашу думку, прозвання *Клима* могло походити, як і у сучасного письменника *Ю. Смолича*, від давньоруського «смола».

Довідкова література: *Махновець. Давня...* С. 83—85; *Словарь XI—XIV...* С. 227—228.

Наведений Грушевським перелік безсумнівних творів Кирила Туровського відповідає сучасному стану вивчення цього питання. Автор посилається на такі видання і дослідження творів славетного «ритора»: *Никольский Н. К.* Материалы для истории древнерусской духовной письменности // Сб. ОРЯС. 1907. Т. 82, № 4. С. 1—168 (текст перекладеного Грушевським «Проложного житія Кирила Туровського» — на с. 62—64); *Суломликов М. И.* О сочинениях Кирилла Туровского // Рукописи графа А. С. Уварова. СПб., 1858. Т. 2; *Лопарев Х.* Слово в великую субботу, принадлежащее святому Кириллу Туровскому. СПб., 1893 (ПДП, № 97).

Критичне видання творів Кирила Туровського здійснене Т. П. Єрьомінін: *Еремін И. П.* Литературное наследие Кирилла Туровского // ТОДРЛ. 1955. Т. 11. С. 342—367 (археографічний огляд); 1956. Т. 12. С. 340—361; 1957. Т. 13. С. 409—428; 1958. Т. 15. С. 331—348. Уривки з «Слова на нову неділю по Пасці» і з «Слова на Вознесіє Господне» див.: *Білецький.* Хрестоматія... С. 47—50. Новітнє видання деяких «слів» з паралельним російським перекладом: *Из «Притч» и «Слов» Кирилла Туровского /* Подгот. текста, пер. и коммент. В. В. Колесова // ПЛДР: XII в. С. 290—323; 660—669.

Започаткований Грушевським естетичний напрям у дослідженні творів Кирила знайшов згодом продовження та розвиток, в першу чергу, в працях І. П. Єрьоміна: *Еремін И. П.* Притча о слепце и хромце в древнерусской письменности // Изв. ОРЯС. 1925. Т. 30. С. 323—352; *Его же.* Ораторское искусство Кирилла Туровского // ТОДРЛ. 1962. Т. 18. С. 50—58 (передруковано: *Еремін И. П.* Литература Древней Руси. С. 132—143). Див. також: *Прокофьев Н. И.* К литературной эволюции весеннего пейзажа: Кирилл Туровский, И. М. Катыврев-Ростовский и В. К. Тредиаковский // Новые черты в русской литературе и искусстве: XVII — начало XVIII в. М., 1976. С. 231—242; *Колесов В. В.* К характеристике поэтического стиля Кирилла Туровского // ТОДРЛ. 1981. Т. 36. С. 37—49; *Козлов С. В.* Символика духовных «сокровищ» в сочинениях Кирилла Туровского // Жанровое своеобразие и стиль. М., 1985. С. 95—109; *Демкова Н. С.* Поэтика повторов в древнеболгарской и древнерусской ораторской прозе X—XIV веков. С. 31—32.

Довідкова література: *Махновець.* Давня... С. 76—83; *Словарь XI—XIV...* С. 217—221.

Треба зазначити, що поставлені Грушевським завдання вивчення літературної специфіки давньоруської гімнографії практично так і не були реалізовані.

«Похвала св. Клименту» після Грушевського в науці не розглядалася. Дослідник звертається, зокрема, до видання: *Соболевский А. И.* Чудо св. Климента папы римского: Древнерусское «слово» домонгольского периода // Изв. ОРЯС. 1901. Т. 6, кн. 1. С. 1—8.

Думку Грушевського, згідно з якою «видубецький панегірист знав» «Похвалу Клименту», заперечив Ю. К. Бегунов, зазначивши, що згадана притча «читається в Євангелії і, мабуть, обидва проповідники незалежно один від одного» зверталися до одного першоджерела: *Бегунов Ю. К.* Речь Моисея Выдубецкого как памятник торжественного красноречия XII в. // ТОДРЛ. Т. 28. С. 67.

Агіографія. Повісті Симона і Полікарпа

Розділ починає дотепне історико-літературне переосмислення давнього візантійського уподоблення християнського подвижника воюю. У Грушевського цей «воїн Христов» порівнюється з багатирями не лише билинними, а й з тими, що відомі з усної української прози. Див.,

наприклад: Легенди та перекази / Упоряд. А. Л. Іоніді. К., 1985. С. 162, 163—165.

Далі йде чудова характеристика історико-культурної функції «Печерського патерика», його значення та місця в духовному житті українського народу. Можна було б лише додати, що значним був і внесок цього твору в релігійний пласт духовної свідомості російського простолуду. Друковані редакції «Патерика» поширювалися і в Московській Русі, витягами з них рясніють рукописні збірники, зокрема старообрядницькі. Багато перевидань мали й повісті «Патерика» в обробці Дмитра Туптала. Саме з цією редакцією в складі Четьїх-Міней українського письменника познайомився О. С. Пушкін, який співвідніс із «Патериком» «предания русские», а в його «легендах о киевских чудотворцах» знайшов «прелесть простоты и вымысла»: *Пушкин А. С. Полн. собр. соч.*: В 16 т. М.; Л., 1941. Т. 14. С. 163.

В тексті розділу є послання на праці: *Соболевский А. И. Послание епископа Симона // Изв. ОРЯС. 1909. Т. 14, кн. 1. С. 1—11; Петухов Е. В. Материалы и заметки из истории древнерусской письменности // Изв. ОРЯС. 1904. Т. 14, кн. 1; Шахматов А. А. Киево-Печерский патерик и Печерская летопись // Изв. ОРЯС. 1897. Т. 2. С. 795—844; Его же. Житие Антония и Печерская летопись / ЖМНП. 1898. Март. С. 105—149; Келтуяла В. А. Курс истории русской литературы. 2-е изд. Ч. 1, кн. 1. С. 762—781.*

«Киево-Печерський патерик» продовжував привертати пильну увагу дослідників. У 1931 р. Д. І. Абрамович друкує в Києві зразкове, як на свій час, видання твору: *Абрамович Д. Киево-Печерський патерик. У Києві, 1931* (репринтні перевидання: *Das Paterikon des Kiever Höhlenklosters. Nach der Ausg. D. Abramovic neu hrsg. von D. Tschizewskij. München, 1964.* Уривки за Касіянівською редакцією: *Білецький. Хрестоматія...* С. 62—76. Новітнє видання з паралельним російським перекладом: *Киево-Печерский патерик / Подгот. текста, пер. и коммент. Л. А. Дмитриева // ПЛДР: XII век. С. 313—626; 692—704.*

Найбільш важливі літературознавчі дослідження: *Білецький О. І. Киево-Печерський патерик // Матеріали... С. 135—141; Адрианова-Перетц В. П. Задачи изучения «агиографического стиля» Древней Руси // ТОДРЛ. 1964. Т. 20. С. 41—71; Его же. Сюжетное повествование в житийных памятниках XI—XIII вв. С. 101—107; Волкова Т. Ф. Художественная структура и функции образа беса в Киево-Печерском патерике // ТОДРЛ. 1979. Т. 33. С. 228—237; Исиченко Ю. А. Киево-Печерский патерик в историко-литературном процессе конца XVI—начала XVIII века на Украине: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. К., 1987.*

Не лише на Грушевського листування Симона з Полікарпом справляють враження чогось штучного. В. М. Істрин, наприклад, висунув гіпотезу, за якою розповіді про печерських святих були написані Симоном раніше й йому довелося пристосовувати їх до викривального листа Полікарпу: *Истрин В. М. Очерк истории древнерусской литературы домосковского периода: 11—13 вв. Пг., 1922. С. 202—203.* «Літературшу фікцію» бачить у цьому листі й сучасний дослідник Ф. Бубнер, розцінюючи його лише як вступ до пам'ятки: *Bubner F. Das Kiever Paterikon: Eine Untersuchung zu seiner Struktur und den literarischen Quellen. Inaug. Diss. .. Augsburg, 1969. S. 26.*

Демонологічні уявлення складачів «Патерика» докладно розглянуті в зазначеній вище розвідці Т. Ф. Волкової. Своєрідну реалістичну «розшифровку» фантастичних епізодів твору знаходимо в романі Вал. Шевчука «На полі смиренному» (К., 1983), що використовує основні сюжетні лінії пам'ятки і є її редакцією нового часу.

Довідкова література: *Махновець. Давня... С. 119—126; Словарь XI—XIV... С. 308—313; 392—396; 370—373.*

Моральне поучення і проповідь

«Слово про князів» лишається не вивченим із текстологічного боку. Сучасна дослідниця зазначає: «Зараховуючи С[лово] за традицією до XII ст., підкреслимо, однак, що це датування по суті не доведене: питання, що його ставить автор у С[лові] — про необхідність підкорення «молодших» князів старшим у роді — з такою ж гостротою стояло і в XV—XVI ст. (за Василя II, Івана III, Василя III, Івана IV)...» (*Салмина М. А.* Слово о князьях // *Словарь XI—XIV... С. 430*). Дійсно, між автором та його персонажем Давидом Святославичем (помер у першій чверті XII ст.) — хронологічна дистанція, достатня, щоб деталі фантастичні, легендарні з'явилися в усній традиції (мабуть, родинній князівській) або щоб книжник міг спокійно вести їх до розповіді за власним розсудом. Але ж чернігівське походження твору не викликає сумніву, а що було з цим князівством та його князями в XV—XVI ст.? І чи цікавили їх проблеми московських «самодержавців», названих М. О. Салміною?

Розглядаючи цей твір, Грушевський посилається на такі праці: Слово похвальное на пренесение мощей св. Бориса и Глеба: Неизданный памятник XII в. / Сообщ. Х. Лопарева. СПб., 1894 (ПДП. № 98); *Голубовский П.* Опыт приурочения древнерусской проповеди «Слово о князьях» к определенной хронологической дате // *Древности. Тр. Археогр. комиссии имп. Москов. археол. о-ва. М., 1899. Т. 1, вып. 3. Стлб. 491—510.*

Новітні видання: *Білецький. Хрестоматія... С. 50—52* (уривок); Слово о князьях / Подгот. текста М. В. Рождественской, пер. и коммент. И. П. Еремина // ПЛДР: XII век. С. 338—343; 671—674 (з паралельним російським перекладом). Довідкова література: *Махновець. Давня... С. 130*; *Словарь XI—XIV... С. 429—431.*

Далі мова йде про анонімне слово «В субботу сыропустную память творим святых отец», яке за рукописом XV ст. було опубліковане у кн.: *Никольский Н.* О литературных трудах митрополита Климента Смолятича, писателя XII века. СПб., 1892. С. 217—221.

У кінці розділу розглянуто «От гръшнаго Георгия черноризца Зарубская пещеры повчение к духовному чаду». Видання твору: *Срезневский И.* Поучение Зарубского черноризца Георгия в списке XIII в. // *Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. СПб., 1867. С. 51—57; Бычков И.* Новый список поучения Зарубского черноризца Георгия // *Библиографическая летопись. 1917. Т. 3. С. 101—105.* Довідкова література: *Махновець. Давня... С. 35—36*; *Словарь XI—XIV... С. 105.*

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДОБА

Шараневич Ісидор Іванович (1829—1902) — львівський історик. Його праці, головним чином з галицької історії, друкувалися німецькою, польською та російською мовами. Причина присвяти цієї частини тому дослідникові прояснюється нижче, де Грушевський відзначає наукову цінність його студії «про Іпатіївський літопис як джерело для історії Австрії». Мається на увазі: *Scharane:isch I. Die Hipatios-Chronik als Quellerbeitrag zur osterreichischen Geschichte. Lemberg, 1872.*

Галицький літопис

Розділ цей Грушевський починає, як він сам зазначає, зі «стереотипної фрази» про невивченість пам'ятки українськими — за певними винятками — та російськими вченими. Щодо останніх, то тут дещо

змінилося. Російські дослідники зайнялися Галицько-Волинським літописом, головним чином, після приєднання західноукраїнських земель до СРСР, що мало ідеологічний присмак «соціального замовлення». Див.: *Присєлков М. Д.* *Летописание Западной Украины и Белоруссии* // Учен. зап. Ленингр. ун-та: Сер. ист. наук. № 67, вып. 7. 1940. С. 5—24 (український переклад одного з розділів: *Присєлков М. Д.* Початок літописання в Галицько-Волинській землі // *Матеріали...* С. 101—110; *Черепнин Л. В.* *Летописец Даниила Галицкого* // *Ист. зап. М., 1941. Т. 12. С. 228—253* (скорочений український переклад: *Матеріали...* С. 101—110).

Відзначимо також, що деякі сучасні російські дослідники не завжди об'єктивні щодо української наукової спадщини. Так, у згаданому вже вище корисному й кваліфікованому огляді О. П. Лихачової говориться: «до 40-х г. ХХ в. исследования происхождения и состава этого памятника не было произведено» (*Лихачева О. П.* *Летопись Ипатьевская* // *Словарь XI—XIV...* С. 239). Зауважимо, що І. П. Ерьомін, що працював у часи куди менш сприятливі для наукової об'єктивності, свій розгляд історії вивчення Волинського літопису починає саме з цих питань в інтерпретації М. С. Грушевського: *Еремич И. П.* *Волинская летопись 1289—1290 гг. как памятник литературы* // *ТОДРЛ. 1957. Т. 13. С. 102—117* (далі цит. за передрукком: *Еремич И. П.* *Литература Древней Руси. С. 164—184*).

Далі Грушевський згадує так зване друге та третє видання Іпатіївського літопису в ПСРЛ: ПСРЛ СПб., 1908. Т. 2 (фотомеханічне перевидання: М., 1962); Пг., 1923. Т. 2. вып. 1. Новітнє видання: Галицько-Волинська летопись / Подгот. текста, пер. и коммент. О. П. Лихачевой // ПСРЛ: XIII век. С. 236—425. Див. також уривки за виданням 1871 р.: *Білецький. Хрестоматія...* С. 97—106. Українські переклади: Галицько-Волинський літопис / Пер. і пояснив Т. Коструб. Львів, 1936. Ч. 1; *Літопис Руський...* С. 368—452. Є й англійський переклад, зроблений українським дослідником Є. О. Перфецьким: *The Galician-Volynian Chronicle* / Transl. by G. A. Perfecky. München, 1973.

Спостереження Грушевського над первісною («без років») формою літопису були повторені (без посилань на його праці) М. Д. Присєлковим, В. Т. Пашуто та О. П. Лихачовою. Ще раніше, послаляючись на одну з праць Грушевського, близькі спостереження виклав Д. С. Лихачов: *Лихачев Д. С.* *Русские летописи...* С. 249—250. Таким чином, ці думки українського історика стали одним із «загальних місць» сучасної науки про давні літописи. Такий же загальний здобуток становить і реконструйована дослідником хронологія подій, відбитих в Галицько-Волинському літопису: *Грушевський М.* *Хронологія прдій Галицько-Волинської літописі* // *ЗНТШ. 1901. Т. 41. С. 1—72*.

В тексті та примітках розділу, крім зазначених вище, є посилання на такі праці: *Попов А.* *Обзор хронографов русской редакции. М., 1866*; *Zubrzycki D.* *Kronika miasda Lwowa. Lwów, 1844*.

Повість про Куремсу і Бурандая

І. П. Ерьомін наводить кілька аргументів на доказ того, що, всупереч думці Грушевського, оповідь про Куремсу та Бурандая є складовою частиною Літописця Данила Галицького: *Еремич И. П.* *Литература Древней Руси. С. 166—169*.

Історія подій в Литві по смерті Мендовга

В. Т. Пашуто вбачає в цьому оповіданні спочатку «літопис Василька Романовича» (до 1269 р.), а потім літописець Шварна Даниловича, до якого литовські відомості потрапили з також гіпотетичного «Новогородського Литовського літопису» (*Пашуто В. Т.* *Очерки по*

історії... С. 104—133). І. П. Єрьомін не погоджується бачити тут спеціальну «повідь» про «події в Литві після смерті Міндовга», зазначаючи, між іншим, що литовські звістки перебиті тут руськими та польськими (Єремін І. П. *Литература Древней Руси*. С. 167—169). Останній перегляд проблеми кінцевої частини «літописця Данила Галицького» див.: *Ужанков А. II. «Летописец Даниила Галицкого»: Редакция, время созданий // Герменевтика древнерусской литературы: XI—XVI века*. М., 1989. С. 278—282.

Повість про Володимира Васильковича

Викладені тут текстологічні спостереження над цією частиною Галицько-Волинського літопису були прийняті Ф. Кострубою (Галицько-Волинський літопис / Пер. і пояснив Т. Коструба. С. 22), проігноровані В. Т. Пашуто та заперечені І. П. Єрьоміним. Останній вважає, що весь «Волинський літопис» складений однією людиною, й дуже скептично сприймає гіпотезу Грушевського про авторство писця Федорця. Визначивши дотепність цієї гіпотези, дослідник зазначив: «Важко припустити, що пишець Федорець писав сам про себе від третьої особи: це було зовсім не притаманно давньоруським книжникам» (Єремін І. П. *Литература Древней Руси*. С. 182). І. П. Єрьомін відкидає також здогадку В. Т. Пашуто, що автором «літописів» Володимира Васильковича і Мстислава Даниловича був володимирський єпископ Євстигній, і таким чином окреслює постать незнаного автора «Волинського літопису»: про нього можна сказати лише, «що був він палким прибічником князя Володимира Васильковича, був обізнаний з усіма подіями його княжіння і знав князя особисто, що був він людиною начитаною, що добре знайома практику та традиції літописної справи,— мабуть, це був місцевий монах або священник» (Там же. С. 183). Отже, проблема процесу складання волинської частини Галицько-Волинського літопису та її атрибуції не може вважатися вирішеною.

Зате зроблений Грушевським аналіз художньої своєрідності «Повісті про Володимира Васильковича» та психологічні портрети нещасливого князя та його літописця являють собою один із маленьких «внутрішніх» шедеврів «Історії української літератури». Цей історіософський етюд, проінятий щирим людським співчуттям, це елегічне прощання з «княжою Руссю» розкриває глибину коріння гуманістичної традиції в українській культурі.

Повісті про Татарщину

Побоїще Батиеве. Після Грушевського, на жаль, «Повість про Батиеве побоїще» в складі Іпатіївського літопису спеціально не досліджувалася. Г. М. Прохоров бачить в ній південну, одну з двох найдавніших версій оповіді: *Прохоров Г. М. Повесть о нашествии Батия // Словарь XI—XIV... С. 364*. Проте увагу дослідників привернула версія «Повісті» в Лаврентіївському літописі, зокрема її «мозаїчна» структура та питання про час виникнення. Див.: *Комарович В. Л. Лаврентьевская летопись // История русской литературы: В 10 т. М.; Л., 1945. Т. 2, ч. 1. С. 90—96; Его же. Из наблюдений над Лаврентьевской летописью // ТОДРЛ. 1976. Т. 30. С. 32—48; Прохоров Г. М. Кодикологический анализ Лаврентьевской летописи // Вспомогательные исторические дисциплины. Л., 1972. Т. 4. С. 77—104; Его же. Повесть о Батыевом нашествии в Лаврентьевской летописи // ТОДРЛ. 1974. Т. 28. С. 77—98; Лурье Я. С. Лаврентьевская летопись — свод начала XIV в. // ТОДРЛ. 1974. Т. 29. С. 54—67.*

Згадана в тексті розділу «Воскресенська збірка» — фундаменталь-

ний російський літопис середини XVI ст., складач якого брав, як вважають, деякі відомості домосковської доби з літопису, близького до Іпатіївського. Див. *Лихачев Д. С. Русские летописи...* С. 474. Видання II: ПСЛР. СПб., 1856. Т. 7; 1859. Т. 8.

Слово о погибели Рускыя земли и о смерти великого князя Ярослава. Другий список цього й досі загадкового твору був відкритий І. Н. Заволоко 1933 р. в одному з рукописів Гребеншиковської старообрядницької общини, а згодом видрукуваний М. В. Горліним в Парижі (*Gorlin M. Le Dit de la ruine de la terra Russe et de la mort du grand-prince Jaroslav // Revue des études slaves. Paris, 1947. T. 23. Fasc. 1—4. P. 5—33*) та в Ленінграді В. І. Малишевим (*Малишев В. И. Житие Александра Невского: По рукописи середины XVI в. Гребеншиковой старообрядческой общины в г. Риге // ТОДРЛ. 1947. Т. 5. С. 185—193*). У цьому рукописі «Слово о погібелі Руської землі» також виконує функцію передмови до Життя Олександра Невського.

Ця обставина не прояснила, проте, питання, маємо ми тут справу з окремою, самостійною пам'яткою чи все ж така із вступом до Життя. М. М. Тихомиров, М. К. Гудзій, О. В. Соловйов, Ю. К. Бегунов стоять на першій позиції, а Л. О. Дмитрієв ускладнює її гіпотезою, за якою цей твір — «або вступ, або перша частина твору про «погибель Руської землі» — про жахи Батівщини» (*Дмитриев Л. А. Слово о погибели русской земли // Словарь XI—XIV ... С. 432*). Думку про первісну приналежність «Слова о погібелі» до Життя захищали після Грушевського В. Л. Комарович, С. О. Богуславський, В. І. Малишев, А. Мазон, Д. Чижевський.

Цікава еволюція поглядів на це питання самого Грушевського. Якщо в першому відгуку на відкриття «Слова о погібелі» він вважав його самостійною пам'яткою (*Грушевський М. Наукова хроніка: Нововидані пам'ятки давнього письменства руського: Слово о погібелі Руськыя земли // ЗНТШ. 1895. Т. 5, кн. 1. С. 2—6*), то в коментованій праці називає його «фрагментом» і на певних умовах згоден припустити його приналежність до «повісті про Олександра Ярославича».

Автор «Історії української літератури», як бачимо, підкреслює північне походження твору. А втім О. В. Соловйов прийшов до висновку, що автором «Слова о погібелі» був дружинний співєць князя Ярослава Всеволодича, і був цей співєць південноруського походження. «Можливо, він почав це «Слово» у Києві 1288 або 1240 р., можливо, й деінде, але думкою він і тоді переносився на київські гори, в давню столицю Руської землі, яку він так палко любив» (*Соловьев А. В. Заметки к «Слову о погибели Рускыя земли» // ТОДРЛ. 1958. Т. 15. С. 102*). О. В. Соловйов звертає увагу на те, що «виногради обительними» можна розуміти й в прямому значенні, реально, та з посиланням на Грушевського (*Грушевский М. С. Очерк истории Киевской земли. К., 1891. С. 376. прим. 7*) зазначає: якщо виноградники були відомі на Київщині в XVI ст., «вони могли існувати і в XIII ст.» (Там же. С. 80, прим. 7). В. В. Данилов, спираючись на цю ж деталь, стверджує, що «автор був монах і прийшов на північ Русі з півдня. Один із кінцевих висновків розвідки В. В. Данилова: твір «написав монах-південнорус, який прибув до Володимиро-Суздальської землі з Галича у зв'язку з переїздом туди митрополита Кирила II й тому зберіг у пам'ятці риси південної природи та побуту» (*Данилов В. В. «Слово о погибели Рускыя земли» как произведение художественное // ТОДРЛ. Т. 16. С. 140, 142*). Якщо думку про церковний статус автора «Слова» поділяє лише, здається, Г. Пашкевич (*Paszkiewicz H. The making of the Russian nation. London, 1963. P. 282*), то тезу про авторство «вихідця з південної Русі» — Ю. К. Бегунов (*Бегунов Ю. К. Памятник русской литературы XIII века «Слово о погибели Русской земли». М.; Л., 1965. С. 123*) та Л. О. Дмитрієв в цитованій вище праці.

Кращі сучасні видання «Слова о погибелі»: *Бегунов Ю. К.* Памятник русской литературы XIII века... С. 153—157; *Слово о погибели Русской земли / Подгот. текста, пер. и коммент. Л. А. Дмитриева // ПЛДР: XIII век. С. 130—131, 544—546.* Є переклад польською (*Literatura staroruska. Warszawa, 1971. С. 92—93*) та англійською (*Zenkowsky S. A. Medieval Russia's Epics, Gronicles and Tales, 2 ed. New York, 1974. P. 196—197*) мовами. Див. також: *Мещерский Н. А.* К реконструкции текста «Слова о погибели Руския земли» // *Вестн. Ленингр. ун-та: Сер. ист. яз. и лит. 1963, № 14, вып. 3. С. 44—53.*

Питання про зв'язок між «Словом о погибелі» та «Словом о полку Игоревім» й зараз лишається дискусійним. Гіпотезу про безпосереднє звертання автора «Слова про погибель» до давньої поеми Грушевський висунув вже в згаданому відгуку на знахідку пам'ятки (с. 4). Про певний вплив цієї думки в свій час на Д. С. Лихачова і Л. О. Дмитрієва свідчить уміщення ними «Слова о погибелі» в розділ «Поэтическое вариации на темы «Слова о полку Игореве» у кн.: *Слово о полку Игореве / Сост. и подгот. текстов Л. А. Дмитриева, Д. С. Лихачова. Л., 1967. С. 359—362.* Щоправда, Л. О. Дмитрієв з притаманною йому обережністю зауважив у своїй вступній статті «"Слово о полку Игореве" и русская литература», що «питання про безпосередню залежність» однієї пам'ятки від другої «не можна вважати за вирішене: надто мале за своїм обсягом «Слово о погибелі Русської землі» (Там же. С. 69).

На думку О. В. Соловйова, немає підстав бачити в «Слові о погибелі» «наслідування "Слова о полку Игоревім", але обидва вони, безперечно, являють собою продукт тої ж самої поетичної школи» (*Soloviev A. New Traces of the «Igor Tale» in Old Russian Literature // Harvard Slavic Studies. 1953. Vol. 1. P. 73—81.* Ту ж концепцію, на цей раз дещо змінену (йдеється вже про загадку, як на наш погляд, «ту ж саму літературну школу дружинної ліро-епічної творчості»), дослідник докладно аргументував в розвідці: *Соловьев А. В.* Заметки к «Слову о погибели Руския земли» С. 109—113.

Своєрідну позицію в цьому питанні зайняв М. К. Гудзій. Критично оцінивши спостереження О. В. Соловйова (відомі йому за першою, англомовною розвідкою), М. К. Гудзій зробив висновок, що ці паралелі — «настільки загального характеру, що навряд чи можуть свідчити про літературний зв'язок "Слова о погибелі" із "Словом о полку Игоревім", навіть беручи до уваги застереження, що їх робить О. В. Соловйов. Як би ми не цінували "Слово о погибелі", немає необхідності за всяку ціну підтягати його до "Слова о полку Игоревім". Між тим у О. В. Соловйова мова йде про об'єктивні зв'язки між пам'ятниками, а не про місце кожної з них в якомусь «табелі о рангах». Відзначимо, що такий же ціннісний підхід, але з познауковою мотивацією М. К. Гудзій приписує й Грушевському: «Можливо, що такий («негативний») відгук про «Слово» зв'язаний у Грушевського з тим, що він протиставляє його як пам'ятку північноруську пам'яткам південноруським, які всі тенденційно ним зараховані до пам'яток українських. І далі вже прямо каже, що Грушевський мав тут, «можливо, упередженість націоналістичного гатунку» (*Гудзий Н. К.* О «Слове о погибели Руския земли» // *ТОДРЛ. 1956. Т. 12. С. 544, 528*). Як це схоже на лихозвісне «читання в сернях» сталіністської критики. І як прикро прочитати таке у М. К. Гудзія...

В тексті розділу, крім уже названих, згадуються праці: *Лопарев Х.* Слово о погибели Руския земли: Вновь найденный памятник литературы XIII века / *Сообщ. Хрисанфа Лопарева. СПб., 1892 (ПДПН. № 84); Жданов Н. Н.* Русский былевой эпос. СПб., 1895.

Довідкова література: *Махновець.* Давня... С. 131—133; *Словарь XI—XIV...* С. 432—434.

Повість про мученицьку смерть кн. Михайла Всеволодича. У тексті й примітках цієї частини розділу є посилання на такі праці: *Макарий, митрополит. История русской церкви в период монгольский.* СПб., 1866. Т. 5, кн. 2. *Ключевский В. О. Древнерусские жития святых как исторический источник.* М., 1871. На жаль, не враховані висновки фундаментального дослідження: *Серебрянский М. Древнерусские княжеские жития.* М., 1915. С. 108—141 (розвідка); 49—86 (тексти).

Останнє видання твору: *Сказание о убиении в Орде князя Михаила Черниговского и его боярина Феодора / Подгот. текста, пер. и коммент. Л. А.-Дмитриева // ПЛДР: XIII век.* С. 228—235 (з паралельним російським перекладом).

Недавнє текстологічне дослідження, здійснене Л. О. Дмитрієвим, привело, між іншим, його до висновку, що поширений варіант «Сказанія» з ім'ям «отця Ондрія» практично містить той же текст, що й варіант, у заголовку якого читаємо: «Сотворено Иоанном епископом». Між тим в Лаврентіївському літописі під 1231 р. серед присутніх на поставленні Кирила єпископа Ростовського «названий Иван, игумен Борисоглебского монастыря в Чернигові (ПСРЛ. Т. 1. С. 457). Отже, зв'язок духовної особи на ім'я Иван із чернігівським князем набуває цілком реальної основи» (*Дмитриев Л. А. Сказание о убиении в орде князя Михаила Черниговского и его боярина Феодора // Словарь XI—XIV... С. 414*). Ці спостереження Л. О. Дмитрієва дещо посилюють вірогідність гіпотези про чернігівське походження твору.

Аналіз художньої сторони Сказанія Грушевський завершує порівнянням його стилю із стилем «мученицьких історій». Мається на увазі мартирій (або мартир), давньоруською мовою — мученіє, один із жанрів агіографії. Перекладні мартирії (життя Варвари, Арефи і дружини його, Ірини та ін.) були улюбленим читанням в Давній Русі. Сюжет «Сказанія» має лише деякі запозичення з сюжетного трафарета класичного мартирія, але їх тут більше, ніж у житті Бориса і Гліба.

Повість про курського баскака Ахмета. Ця літописна повість після Грушевського не вивчалася. Дослідник реконструє її текст із двох літописних зводів — Лаврентіївського та Воскресенського літописів, перекладає її та аналізує як стиль, так і своєрідність її змісту — кривавого епізоду, «що стався на краю тодішнього хрещеного світу».

Воргол — тепер село Литвиновичкої сільради Кролевецького району Сумської області. *Турово* — можливо, сьгоднішнє село Турове Семенівського району Чернігівської області.

Особливого інтересу реконструйованій Грушевським «повісті» надає її походження з Новгород-Сіверщини, про культурне життя якої за цих темних часів майже нічого не відомо.

Повісті неозначеного часу

В цій частині тому розглядаються твори, що пов'язані з літературною творчістю на українських землях, головним чином, через використання фольклорного фонду «старої київської словесності».

Повість про Дем'яна Куденеви́ча. Зауваживши, що цю «повість» поза Никоновським літописом «не стрінено досі», Грушевський не згадав про іншу версію цієї розповіді у В. М. Татищева (у новітньому виданні: *Татищев В. Н. История Российская: В 7 т. М.: Л., 1962. Т. 2. С. 179*); український історик не вважав, мабуть, цей твір за надійне джерело.

Якщо Грушевський наголошує на «правдоподібності» гіпотези про походження розповіді про Дем'яна Куденеви́ча з книжного джерела, то Д. С. Лихачов бачить в ній результат використання «народних епічних переказів» складачем «зводу Фотія 1418 р.»: *Лихачев Д. С. Русские летописи... С. 306.* Б. О. Рибаків доводить, що розповідь про Де-

м'яна Куденеви́ча вніс до свого літопису боярин-літописець Петро Бориславич в 1167—1168 рр.; що ж до версії Никоновського літопису, то тут, на його думку, білину про Сухана «сумістили з літописною легендою про Дем'яна 1148 р.»: Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». С. 337—338. Із «південноруського джерела» виводить розповідь Никоновського літопису й Б. М. Клос: Клос Б. М. Никоновская летопись и русские летописи XVI—XVII веков. М., 1980. С. 185.

У цій частині розділу відзначимо посилання на такі видання: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // ПСРЛ. 1862. Т. 9 (фототилічне перевидання: М., 1965); Халамский М. Г. Великорусские былины Киевского цикла. Варшава, 1885; Якуб А. К былина о Сухмане // Этнографическое обозрение. 1904. Кн. 60.

Посольство папы до Романа Галицького. У міркуваннях, що передують розгляду цієї «повіді», Грушевський згадує тексти усної традиції про князя Романа Галицького, зібрані та інтерпретовані у кн.: Жданов И. Н. Русский былевой эпос: Исследования и материалы. СПб., 1895.

Текст «повіді» перекладено з видання: Библиотека Российская, содержащая древние летописи и всякие записки, способствующие к объяснению истории и географии российской древних и средних веков. М., 1787. Є також посилання на зразковий, як на свій час, опис рукописів: Востоков А. Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музея, составленное Александром Востоковым. СПб., 1842.

Моління Данила

У тексті та примітках посилання на такі видання та дослідження пам'ятки: Памятники российской словесности XII века, изданные с объяснением, вариантами и образцами почерков К. Калайдовичем, М., 1821. С. 225—240; Ундольский В. Новая редакция (XIII века) Слова Даниила Заточника. М., 1856; Бессонов П. А. Несколько замечаний по поводу напечатанного в «Русской беседе» Слова Даниила Заточника // Москвитинин. 1856. № 7—8. С. 338—392; Карамзин Н. М. История государства Российского. 2-е изд СПб., 1818. Т. 5. Прим. 48; Модестов Е. О послании Даниила Заточника // ЖМНП. 1880. Ноябрь. С. 165—196; Щурат В. Слово Даниила Заточника: Пам'ятка староруської літератури з кінця середніх віків // ЗНТШ. 1896. Т. 9. С. 1—28; Истрин В. М. Был ли Даниил Заточник действительно заточен? // Летопись Ист.-филол. о-ва при Новорос. ун-те. Одесса, 1902. Т. 10. С. 55—74; Шляпкин И. А. Слово Даниила Заточника: По всем известным спискам. СПб., 1889; Гуссов В. М. К вопросу о редакциях «Моления» Даниила Заточника // Летопись Ист.-филол. о-ва при Новорос. ун-те. 1900. Т. 8. С. 1—34; Ляшенко А. И. О Молении Даниила Заточника. СПб., 1896; Миндалев П. Моление Даниила Заточника и связанные с ним памятники: Опыт историко-литературного исследования. Казань, 1914; Голубинский Е. Е. История русской церкви. М., 1901. Т. 1, ч. 1. С. 267; 867—868; Келтула В. А. Куре истории русской литературы. Ч. 1. С. 781—791; Покровский Ф. И. Новый список «Слова» Даниила Заточника // Изв. ОРЯС. 1904. Т. 8, кн. 4. С. 328—339.

Кращим критичним виданням спеціалісти зараз вважають кн.: Danti A., Colucci M. Daniil Zatočnik: Slovo e Molenie. Firenze, 1977. Трохи більш приступне видання: Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам / Подгот. к печати Н. Н. Зарубин. Л., 1932; користуючись цим виданням, необхідно враховувати списки пам'ятки, знайдені та надруковані після праці М. М. Зарубіна: Малышева В. И. Новый список Слова Даниила Заточника // ТОДРЛ. 1948. Т. 6. С. 193—200; Покровская В. Ф. Неизвестный список «Слова» Дани-

ила Заточника // ТОДРЛ. 1954. Т. 10. С. 280—289; *Тихомиров М. Н.* «Написание» Данила Заточника // Там же. С. 269—279. В. М. Перетц знайшов у свій час український список «Слова» Данила Заточника, який відніс до «кінця першої половини XVI ст.». Написаний «напівуставом волинського типу», він був створений «скоріш за все в Поліссі» на основі одного з російських списків 1-ої редакції: *Перетц В. Н.* Новый список «Слова» Данила Заточника // ТОДРЛ. 1956. Т. 12. С. 362—374.

Треба відзначити, що Д. І. Абрамович згодом відстоював гіпотезу про південноруське походження пам'ятки. Дослідник спирався при цьому, окрім деяких спостережень над мовою списків твору, на запропоноване після праці П. О. Безсонова (1856) ще раз Є. Ф. Будде в 1902 р. ототожнення адресата «Слова» з Андрієм Добрим — сином Володимира Мономаха; Андрій княжив у Переяславі-Руському в 1135—1141 рр. Див.: *Абрамович Д. И.* Из наблюдений над текстом Слова Данила Заточника // Сб. к 40-летию учен. деятельности А. С. Орлова. Л., 1934. С. 135—141. Гіпотеза ця дістала підтримку у М. Й. Скрипіля, який дійшов висновку, що «виникнення першої редакції треба віднести до останніх років життя Андрія Володимировича Доброго, коли він знову зайняв княжіння у Переяславі Південнім...»: *Скрипиль М. О.* «Слово Данила Заточника» // ТОДРЛ. 1955. Т. 11. С. 83. Див. також праці українських істориків: *Боровский Я. Е.* Слово Данила Заточника: Проблемы текстологического анализа и вопросы авторства: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. К., 1970; *Яценко Б. І.* Історична основа «Слова Данила Заточника» // Укр. іст. журн. 1971. № 12. С. 59—67.

Текстологічні питання вивчення твору й зараз не можуть вважатися остаточно розв'язаними. Ту ж позицію, що в коментованому розділі займає Грушевський, поділяють В. М. Перетц (*Перетц В. Н.* Академическое издание «Моления» Данила Заточника // ТОДРЛ. 1934. Т. 1. С. 343—344), В. М. Гуссов (*Гуссов В. М.* Историческая основа Моления Данила Заточника // ТОДРЛ. 1949. Т. 7. С. 410—418), М. К. Гудзій (*Гудзий Н. К.* История древней русской литературы. 7-е изд., испр. и доп. М., 1966. С. 180—182).

Пріоритет «першої редакції» підтримали такі вчені, як Д. І. Абрамович в зазначеній вище праці, С. П. Обнорський (*Обнорский С. П.* Очерки по истории русского литературного языка старшего периода. М.; Л., 1946. С. 81—131), М. Й. Скрипіль в названій праці (с. 80—82), І. У. Будовніч (*Будовниц И. У.* Общественно-политическая мысль Древней Руси: XI—XIV вв. М., 1960. С. 269—290) та М. М. Воронін (*Воронин И. Н.* Даниил Заточник // Древнерусская литература и ее связи с новым временем. М., 1967. С. 54—83).

Прогноз Грушевського щодо неможливості вирішення питання про реальність існування Данила Заточника як «засланця», здається, справдися. Думки про суто літературний характер його образу дотримувалися Б. О. Романов та М. Й. Скрипіль, реальним страдником вважають Данила В. М. Гуссов, М. М. Тихомиров та з деякими застереженнями — Д. С. Лихачов. М. М. Воронін, з одного боку, підтримує думку про суто літературний характер твору й навіть ім'я Данила вважає біблійною алюзією (с. 61—63), а з іншого — намагається відтворити реальні епізоди його біографії, зокрема зіткнення із зловісною Улитюю — легендарною жінкою та однією з убивць великого князя Андрія Боголюбського (с. 79—80).

До названих Грушевським літературних джерел твору М. Й. Скрипіль додав «Повість времених літ» (с. 83—90), а Ю. К. Бегунов — «Бесіду» Козьми, пресвітера Болгарського (*Бегунов Ю. К.* Отражение «Беседы» Козьмы Болгарского в «Молении Данила Заточника» // Сов. славяноведение. М., 1966. № 5. С. 71—74).

В останні десятиріччя було продовжено й дослідження художньої своєрідності пам'ятки (*Лихачев Д. С., Панченко А. М., Поньрко Н. В.* Смех в Древней Руси. Л., 1984. С. 24—25). Див. також: *Tschizewskij D.* Geschichte der Altrussischen Literatur im 11., 12. und 13. Jahrhundert: Kiever Epoche. Frankfurt am Main, 1948. S. 374—381.

Довідкова література: *Махновець.* Давня... С. 37—42; *Словарь XI—XIV...* С. 112—115.

**«Слово Адама в аді до Лазаря»,
або «Повість о Лазаревім воскресенню»**

В розділі є посилання на такі праці: *Франко Ів.* Слово о Лазаревъ воскресени: Староруська поема на апокрифічні теми // ЗНТШ. 1900. Т. 35—36. С. 18—19, 1—57; *Перетц В. Н.* Историко-литературные исследования и материалы. СПб., 1902. Т. 3., ч. 1; *Калайдович К. Ф.* Записки важные и мелочные // *Летописи рус. лит. и древностей Н. С. Тихонова.* М., 1861. Т. 3. С. 82—110; *Пыпин А. Н.* Ложные и откровенные книги русской старины, собр. А. П. Пыпиным // *Памятники старинной русской литературы*, изд. Г. Кушелевым-Безбородко. СПб., 1862. Вып. 3. С. 11—12; *Порфирьев И.* Апокрифические сказания о новозаветных лицах и событиях. СПб., 1890. С. 228—231; *Франко Ів.* Апокрифи і легенди з українських рукописів / Збір., упоряд. і пояснив д-р Ів. Франко. Львів, 1899. Т. 2. С. 315—316; *Потебня А. А.* Слово о полку Игореве: Текст и примечания. Воронеж, 1878.

Питання текстологічного вивчення твору лишаються невирішеними. Див.: *Рождественская М. В.* Слово на Лазарево воскресение // *Словарь VI—XIV...* С. 426. Недостатньо використовує наявний рукописний матеріал (відомо близько 30 списків пам'ятки) й недавнє видання її Д. Хічкоком, який обмежився сімома списками: *Hitchcock D. R.* The Appeal of Adam to Lazarus in Hell. Hague; Paris; New York, 1979.

Реконструкцію тексту апокрифа Грушевський робить за його поширеною редакцією — саме тою, яка не дочекалася ще сучасного наукового видання.

Започатковане автором «Історії української літератури» вивчення художньої системи «Слова» було продовжено І. П. Єрьоміним, якого цікавила передусім жанрова специфіка пам'ятки. Дослідник відносить його до літературного красномовства: це — «церковна епідиктична проповідь» (*Єремий І. П.* Лекции по древней русской литературе. С. 93). У спеціальному дослідженні цього питання М. В. Рождественська обґрунтовує та деталізує цю концепцію І. П. Єрьоміна (*Рождественская М. В.* О жанре «Слова о Лазаревом воскресении» // *ТОДРЛ.* 1972. Т. 27. С. 109—119), проте робить два застереження. З одного боку, вона фіксує «апокрифічну природу пам'ятки», а з другого — її певну «жанрову мозаїчність» (Там же. С. 119).

А втім проблему жанрової специфіки «Слова» не можна вважати остаточно розв'язаною. Назвавши пам'ятку «поемою» та знайшовши їй місце серед інших творів «дружинної поезії» Київської Русі, І. Франко керувався не лише інтуїцією геніального поета, він спирався й на свій досвід вченого-медієвіста. Гадаю, що для нього мав тут значення не лише «поетичний» характер пам'ятки, але й її оповідність.

Чекає на подальше дослідження й питання про витоки своєрідності художнього часу в «Слові». Важко, зокрема, погодитися з М. В. Рождественською, коли вона зазначає: «Вживання автором "Слова на Лазарево воскресення" дієслів в теперішньому часі близько за значенням до сучасного *praesens historicum*» (*М. В. Рождественская.* О жанре... С. 117). Насправді ж тут застосування оповідного прийому,

що його західні літературознавці називають «репортажем», оперте на запозичену з візантійської літургики ідею відтворення під час церковного свята тих сакральних подій, яким воно присвячене. Див. про це, наприклад: *Mathew G. Byzantine Aesthetics*. London, 1963. P. 7. Специфікою православної святкової ментальності може бути пояснена й така загадка особливості художнього часу «Слова», як своєрідне його «стягнення»: народження Христа та воскресіння ним Лазаря відбуваються майже одночасно.

Оригінальність твору, яку відстоює в своїй праці Грушевський, сучасні дослідники визнають беззаперечно. Див.: *Čiževskij D. History of Russian Literature: From the eleventh Century to the End of Baroque*. S'-Gravenhage, 1960. P. 135—137; Історія української літератури. К., 1967. Т. 1. С. 176—178 (автор розділу — В. І. Кречотень). На плідній та методологічно вивірених позиціях стояв у цьому питанні І. П. Єрьомін: «Питання про джерела "Слова" ще чекає свого дослідника: визначити їх поки що не вдалося; не виключена можливість, що "Слово" зіткане з певної низки апокрифічних мотивів, комбінація яких є оригінальною та належить автору» (*Єремин И. П. Лекции по древней русской литературе*. С. 94). За естетичним кодексом середньовіччя, подібна комбінація не вважалася плагіатом; це, мабуть, одна з типологічних рис середньовічної культури взагалі. Тут можна згадати не лише епіграми Агафія та поетів його кола або ж такі контаміновані «Любовні листи», що приписуються Аристенету, але й хонкадори, прийом давньої японської поезії, що дозволяв поетові та драматургу використання структурних елементів із творів попередників.

Спостереження Грушевського над спорідненістю поетичного строю «Слова о Лазаревім воскресенні» та «Слова о полку Ігоревім» і зараз лишається кращим із того, що було записане з цього питання. Див. ще коментар до розгляду Грушевським «Слова о полку Ігоревім» (розділ «Питання оригінальності Слова. Його відносини до книжної й усної словесності та ранішої дружинної творчості»).

Довідкова література: *Махновець*. Давня... С. 130—131; *Словарь XI—XIV...* С. 426—428.

Моралістичні повісті

Грушевський посилається тут на такі видання та дослідження «Слова про Хміль»: *Варлаам*. Описання сборника XV столетия Кирилло-Белозерского монастыря // Учен. зап. П. отд-ния имп. Академии наук. СПб., 1859. Кн. 5. С. 64—65; *Петухов Е. В.* К вопросу о Кириллах — авторах в древней русской литературе // Сб. ОРЯС. 1887. Т. 42, № 3. С. 18—27; *Памятники старинной русской литературы*, изд. Г. Кушелевым-Безбородко... Вып. 2. С. 447—449.

«Слово про Хміль» розглядається зараз як твір російської літератури другої половини XV ст. Див., наприклад: *Махновець Т. А.* Слово о хмеле // *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. Вып. 2, ч. 2. С. 405—408. Оскільки ж таке датування твору цілком декларативне, воно не скасовує міркувань Грушевського.

Текстологічне вивчення повістей про Хміль фактично лише розпочато (*Махновець Т. А.* «Слово о хмеле» в списках XV века // *Источниковедение литературы Древней Руси*. Л., 1980. С. 155—162); твір досі не має критичного видання. Перевидання використаного Грушевським видання Варлаама див.: *Слово о хмеле* / Подгот. текста, пер. и коммент. М. Д. Каган-Тарковской // ПЛДР: Вторая половина XV в. М., 1982. С. 578—581; 688. Див. також: *Повести о хмеле* // *Повесть*

о Горе-Злочастин // Изд. подгот. Д. С. Лихачев, Е. И. Ванеева. Л., 1984. С. 78—84.

Довідкова література: *Адрианова-Перетц, Покровская...* С. 251—255; *Назаревский*. Библиография... С. 136—143.

Церковна література

Обґрунтування включення до історії української літератури творів «різних ієрархів українського походження або виховання, які скінчили свою діяльність на різних високих становищах Великої Русі», що лям Грушевський починає розділ, зберігає й зараз своє методологічне значення для осмислення подібних явищ в літературі та культурному житті XVII—XIX ст.

Слова Серапіона. Грушевський визнає «п'ять достовірних слів» Серапіона. Була спроба атрибутувати цьому письменнику ще «Поученіє к попам», яке збереглося разом з ухвалами собору 1274 р.; *Колобанов В. А.* О Серапионе Владимирском как возможном авторе «Поучения к попам» // ТОДРЛ. Т. 14. 159—162.

Український дослідник користувався виданням: *Петухов Е.* Серапион Владимирский, русский проповедник XIII века. СПб., 1888. Нове видання з паралельним російським перекладом: «Слова» Серапіона Владимирского / Подгот. текста, пер. и коммент. В. В. Колесова // ПЛДР: XIII век. С. 440—455; 606—610. Є англійський переклад: *Zenkowsky S. A.* Medieval Russia's Epics. Chronicles and Tales. 2 ed. New York, 1974. P. 243—248.

Питання про датування творів Серапіона лишається дискусійним. М. Горлін спробував довести, що всі п'ять «слів» письменника, крім останнього («о маловерьн»), були написані ще в Києві: *Gorlin M.* Searapion de Vladimir prédateur de Kiev // *Revue des études slaves*. Paris, 1948. Т. 24. Р. 21—28. М. К. Гудзій в спеціальній розвідці доводить, що в Києві було створене лише перше «слово» Серапіона, а всі інші — вже на півночі: *Гудзій Н. К.* Где и когда протекала литературная деятельность Серапиона Владимирского? // *Изв. ОЛЯ*. 1952. Т. 11, вып. 5, С. 450—456. В останньому виданні підручника М. К. Гудзія читаємо: «Можливо, одначе, що й перше "слово" написане у Володимирі» (*Гудзій Н. К.* История древней русской литературы. 7-е изд., испр. и доп. С. 205—206).

Уся праця М. К. Гудзія написана була для такого заключного висновку: «З усіх цих підстав ми з повним правом включаємо твори Серапіона до літератури Володимиро-Суздальської Русі» (с. 456). Ідучи до цього постулату, дослідник не відкидає тих відомих фактів, що Серапіон «був вихований на безпосередньо близькій йому київській літературній культурі» й що вона «була давнішою та, внаслідок більш сприятливих на перших порах історичних умов, більш сильною у порівнянні з літературною культурою північної Русі, але за своїм характером вони не дуже відрізнялися одна від одної» (с. 455). Але за дивною логікою М. К. Гудзія факт запозичення з більш сильної культури її ж і збіднює.

Дату першого «слова» Грушевський, повторюючи думку Е. В. Петухова, пов'язує із землетрусом 1230 р., що виявився особливо руйнівним у Києві. В наш час В. О. Колобанов висунув гіпотезу, що йдеться про землетрус, зафіксований під 1258 р. у Густинському літописі: *Колобанов В. А.* К вопросу о датировке первого «Слова» Серапиона Владимирского // *Учен. зап. Владимирского пед. ин-та*. 1958. Вып. 4. С. 250—258. Треба зазначити, що така ідентифікація підсилює концепцію про створення цього «слова» у Києві: Серапіон каже про землетрус

як про той, що недавно відбувся («Нынѣ же земля тряссенья своима очима видѣхомъ»; «Земля... нынѣ движеться»; «...Богъ... нынѣ землю трясеть и колеблетъ...»), а до Володимира він приїхав у 1274 р. Далі Серапіон каже: «Аще кто ли речеть: прежде сего потрясенія бѣша же. Аще бѣша потрясенія,— рѣку,— тако есть, но что потомъ бысть намъ? Не гладъ ли, не морове ли, не рати ли многыя? Мы же единако не покаяхомъся, донѣдеже приде на ны языкъ немилостивъ...» Отже, хронологічна схема така: були землетруси й раніше (останній, мабуть, 1230 р.), а після них голод, епідемії, війня, а вже після них — монгольська навала, і вже після неї (Київ зруйнований у 1240 р.) — цей, останній землетрус. Відзначимо також, що у другому «слові» число 40 може мати епічний, узагальнюючий характер («Се уже къ 40 лѣтъ приближаеть томленіе и мука, и данн тужькыя на ны, не престануть глади, морове животь нашихъ»); до того ж в цілій фразі йдеться не лише про татарське ярмо.

Спостереження Грушевського над ритмікою творів Серапіона були продовжені М. К. Гудзієм (*Гудзий Н. К. История древней русской литературы. 7-е изд., испр. и доп. С. 206—207*) та В. Ф. Покровською (*Покровская В. Ф. Серапион Владимирский // История русской литературы: В 20 т. Т. 2, ч. 1. С. 49—50*). Більш докладно риторичне мистецтво письменника дослідив Р. Боргерт: *Bogert R. On the Rhetorical Style of Serapion Vladimirsij // Medieval Russian Culture. Berkeley; Los Angeles; London, 1984. P. 280—310*.

Наприкінці фрагмента про Серапіона Володимирського Грушевський звертає увагу на його протиставлення звичаїв «поган» «індивідуалізові й егоїзмові класово-диференційованого суспільства». Треба ще з'ясувати, чи справді йдеться тут про татар — чи ж про половців або «своїх» тюрків («чорних клобуків»), із звичаями яких Серапіон познайомився на Київщині. В усякому разі, цікаве спостереження Грушевського фіксує дуже раннє відбиття в нашій літературі всесвітньо поширеної теми «природної людяни», якою західноєвропейські письменники захоплювалися в XVII—XVIII ст., а Б. Констан та М. Лермонтов — і в першій половині XIX. Не минув її і Т. Шевченко в поемах «Кавказ» та «Царі».

Довідкова література: *Махновець. Давня... С. 117—119; Словарь XI—XIV... С. 387—390*.

Митрополит Кирил. До постаті митрополита Кирила (помер 1280 р.) в останні десятиріччя дослідники придивлялися досить пильно. Спираючись на гіпотезу Пл. Соколова (*Соколов Пл. Русский архиепей из Византии и право его назначения до начала XV в. К., 1913. С. 160*), М. Д. Присьолков ототожнив майбутнього митрополита з галицьким «печатником», якого Данило Галицький відправив у 1241 р. до м. Бакоти «исписати грабительства нечестивых бояр» (*Присьолков М. Д. История русского летописания XI—XV вв. С. 104*). У 1947 р. Д. С. Лихачов підсилив це ототожнення деякими новими доказами того, що цей «печатник» (канцлер) був людяною духовною: він, «поперше, керуючи військами, не водить їх сам до бою та, по-друге, намагається діяти миролюбними засобами» (*Лихачев Д. С. Галицкая литературная традиция в житии Александра Невского // ТОДРЛ. Т. 5. С. 48—49; передрук: Лихачев Д. С. Исследования по древнерусской литературе. Л., 1986. С. 217—218*). Л. В. Черепнин, як вже зазначалося, припустив, що звіт Кирила про боярські «коромоли» та його записи щодо мадярської та польської політики Данила лягли до основи Галицько-Волинського літопису за 1238—1245 рр. (*Черепнин Л. В. Летописец Даниила Галицкого. С. 245—251; в українському варіанті розвідки ці сторінки скорочено*).

Продовжувалося вивчення й своєрідної посередницької місії Кирила, що об'єктивно збагатила культуру Півночі Русі культурними традиціями та літературними пам'ятками Півдня. На думку М. Д. Присьолкова, після переїзду Кирила у Переяславі-Залеському складався митрополиций літопис (*Приселков М. Д. История русского летописания...* С. 104). Д. С. Лихачов у щойно цитованій статті дійшов до висновку: «Безперечно, Кирило мав відношення до складання життєпису Олександра (Невського.— С. Р.). Він міг бути й автором, але скоріш за все він замовив житіє комусь із галицьких книжників, що перебували на Півночі» (с. 50). О. В. Творогов, авторитетніший дослідник давньоруських хронографів, вважає, що саме «при посередництві митрополита Кирила до Переяслава (Залеського.— С. Р.) було привезено список великого хронографічного зводу, що складався з біблійних книг, виписок із перекладних візантійських хронік Георгія Амартола та Іоанна Малали, Олександрії Хронографічної, "Історії іудейської війни" Йосифа Флавія; цей список відбився у Хронографі Архівному» (*Творогов О. В. Кирилл (ум. 1280 г.) // Словарь XI—XIV... С. 226*).

З іншого боку, «Слово и поучение к попам», яке в деяких списках позначене ім'ям Кирила, В. О. Колобанов вважає можливим атрибути Серапіонові Володимирському: *Колобанов В. А. О Серапие Владимирском как возможном авторе «Почуения к попам» // ТОДРЛ. 1958. Т. 14. С. 159—162*.

Довідкова література: *Махновець. Давня...* С. 75—76; *Словарь XI—XIV... С. 225—227*.

Відзначимо методологічне значення міркувань Грушевського про міру участі в написанні творів церковного ієрарха його секретарів («ристорів») та «двірських секретарів».

Послання митрополита Петра. Розглянуті тут твори цього вихідця з Волині після Грушевського практично не досліджувалися. Деякі питання біографії, посмертних «чудес» та канонізації митрополита Петра порушено у праці: *Кучник В. А. «Сказание о смерти митрополита Петра» // ТОДРЛ. Т. 18. С. 59—79*. Останній огляд літературної діяльності Петра: *Прохоров Г. М. Петр (ум. 1326 г.) // Словарь XI—XIV... С. 325—329*.

Похвала Феодосієві. Треба зазначити, що ще в 1902 р. Д. І. Абрамович висунув гіпотезу про те, що в цій «Похвалі» йдеться не про татарську навалу, а про полонезький наступ 1096 р. (*Абрамович Д. И. Исследование о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике*. СПб., 1902. С. 59). Гіпотеза ця була підтримана, з додатком деякої нової наукової аргументації та з уточненням дати — між 1093 і 1096 рр., М. К. Нікольським: *Никольский Н. Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений: X—XI вв.* СПб., 1906. С. 436—438. Це історичне приурочення «Похвали» було прийняте М. С. Возняком (*Возняк М. С. История української літератури*. Львів. 1920. Т. 1. С. 134), І. П. Єрьомінін (*Еремий И. П. Лекции по древней русской литературе*. С. 81) та в спеціальній розвідці М. К. Гудзій: *Гудзий Н. Похвала Феодосию Печерскому // Lingua viget: Commentationes Slavicae in honorem V. Kiparsky. Oy Helsinki, 1965. P. 61—67*. М. К. Гудзій вважає, що «Похвала», викликана подіями половецької навали 1093 р., була написана в цьому році або ж невдовзі після нього» (Там же. С. 67).

Згідно з гіпотезою Л. К. Гетца, першу частину «Похвали» було складено між 1091 (перенесення мощей Феодосія) і 1108 (його канонізація) роками, а другу (початок: «Днесь нам, братіє, радуватися...») — Серапіоном Володимирським між 1264 та 1274. pp.: *Goetz L. K. Die Zusammensetzung der sogenannten «Похвала преп. Феодосию Печерскому» // Archiv für slavische Philologie. 1904. Т. 26. S. 215—237*.

Цю гіпотезу треба тут нагадати, бо, по-перше, вона ближча до тієї, що її дотримується Грушевський, а по-друге, у зв'язку з тим, що критика її в названій розвідці М. К. Гудзія (с. 66—67) не є, на наш погляд, переконливою.

Грушевський посилається на такі видання твору: *Леонид*, архим. Два памятника древнерусской киевской письменности XI и XIII века, а) «Слово о пренесеніи мощей святаго преподобнаго отца нашего Феодосія Печерскаго»; сочинение Нестора, мниха Печерского монастыря, XI века; б) «Похвала преподобному отцу нашему Феодосію, игумену печерскому, иже есть в богоспасаемом граде Киевѣ», неизвестнаго Серапиона, игумена печерского), XIII века // ЧОИДР. М., 1890. Кн. 2. С. 14—26; Патерик Киевского Печерского монастыря / Под ред. Д. И. Абрамовича. СПб., 1911, С. 64—70 (за текстом Касіянівської редакції); 174—179 (за текстом Арсенівської редакції). Див. також публікацію за текстом лише Касіянівської редакції: *Абрамович Л. Києво-Печерський патерик: Вступ. Текст. Примітки*. К., 1930. С. 86—94.

Довідкова література: *Махновець*. Давня... С. 128—129.

Кінцеві замітки

Ця частина тому містить виклад як авторського розуміння цілей та завдань, що були поставлені в перших трьох томах «Історії української літератури», так і унікальних автоспостережень над ментальністю українського медієвіста, зокрема дуже цікаві зв'єрення про відчуття автором «інтимного зв'язку з тими далекими людськими переживаннями», про стимулюючу роль не менш інтимних «естетичних приємностей», які виникали в процесі студій над давнім красним письменством і які стали поштовком для пошуків відповідного наукового апарату та літературного стилю їх «огляду».

Цікаві й набувають нової актуальності міркування про необхідність залучити естетично засвоені пам'ятки давньоруської культури до виховання національної свідомості, для побудови нової української культури, що була б гідною народу України та тих цінностей, що їх він встиг вже створити для скарбниці світової цивілізації в перше півстасячоліття свого існування.

Доповнення

Книжник Тимофій. Грушевський посилається тут на працю: Г[оловин] Н. Примечания на «Слово о полку Игореве». М., 1846. С. XVIII—XXX. Після виходу з друку праці Грушевського Л. В. Черепнін приписав цьому Тимофію одне з гіпотетичних джерел «Літописця Данила Галицького» — вже згадану вище «початкову галицьку повість про долю Данила і Василька Романовича», складену близько 1211 р. (Черепнін Л. В. Літописець Данила Галицького. С. 109; в російському варіанті статті — с. 244). В. Т. Пашуто ототожнює цього «премудра книжника» з іншим Тимофієм, духовником Мстислава Удатного, що згаданий у Галицько-Волинському літописі під 1266 р., і бачить у ньому одного із складачів гіпотетичного Київського літопису 1238 р. (Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. С. 37). За гіпотезою Б. О. Рыбакова, що приймає згадане ототожнення, Тимофій є складачем гіпотетичного київського Літописця Рюрика за 1189—1190 рр., зокрема склав повість про Ігорів похід 1185 р. в Іпатійському літописі, йому належить також низка повідомлень Новгородського першого літопису за 1210—1218 рр. Був він нібито й автором відомої новгородської «Повісті про битву на Липиці». Див.: *Рыбаков Б. А.*

«Слово о полку Игореве» и его современники. С. 171—193; *Его же*. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». С. 147—172.

Можна лише підтримати ту оцінку цих гіпотетичних побудовань, що її дає Л. О. Дмитрієв: «Єдине, що можна стверджувати з повною певністю, — це те, що такий княжничий дійсно існував» (*Дмитрієв Л. А. Тимофей (XIII в.) // Словарь XI—XIV... С. 453.*

Олегові кораблі на колесах. Грушевський має на увазі працю: *Халанський М. К* історичні поетических сказаний об Олеге Вещем // ЖМНП. 1902. Август. С. 287—356; 1903. Ноябрь. С. 1—40.

Отрок і Коччак. Пізніші дослідження виявили, що імена «Коншик», «Артак», «Сартак» — постійна деталь печерської версії білини «Василій Ігнатієв» (*Астахова А. М. Былины Севера. М.; Л., 1938. Т. 1. С. 562*). Останній розгляд питання про історичні прототипи цих білиничних персонажів: *Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. С. 355—356.*

Ногата і різана. Зараз вважають, що одна ногата прирівнювалася до двох з половиною різан. Див.: *Романов Б. А. Деньги и денежное обращение // История культуры Древней Руси. М.; Л., 1948. Т. 1. С. 386.* Головну літературу про згаданий вираз «Слова о полку Игоревім» реферовано в кн.: *Словарь-справочник «Слова о полку Игореве» / Сост. В. Л. Виноградова. Л., 1969. Вып. С. 169—171; 1978. Вып. 5. С. 33; 1984. Вып. 6. С. 230.* Див. також: *Дмитрієв Л. А. Реминисценция «Слова о полку Игореве» в памятнике новгородской литературы // Культурное наследие Древней Руси: Истоки. Становление. Традиции. М., 1976. С. 50—54; Мейгес К. Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». Л., 1979. С. 118—120; Баскаков Н. А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». М., 1985. С. 172.*

Боняк і Золоті Ворота. Оцінку повідомлень Берлінського та Сементовського, що були зафіксовані в примітці до «Описання Києва» Н. Закревського (М., 1868. Т. 1. С. 326—327) сучасним дослідником, див.: *Плисецкий М. М. Взаимосвязи русского и украинского героического эпоса. М., 1963. С. 108.*